

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏR YERİNDƏN TAPILMIŞ ŞÜŞƏ BİLƏRZİKLƏR HAQQINDA

Sənurə Dostiyeva

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
sanura.dostiyeva@gmail.com

Açar sözlər: Orta əsr, Şəmkir, bəzək əşyası, bilərzik, şüşə.

Orta əsrlərdə qız və gəlinlərin geydikləri başlıca qol-bilək bəzəyi bilərziklər idi. Bilərziklər əsasən metal və şüşədən hazırlanırdı. Orta əsrlərdə əhalinin məişətində ən geniş yayılmış bəzək əşyasının şüşə bilərziklər olduğunu qeyd etsək yanlışdır (1, s.159). Bu fikri 2006-2016-cı illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar əyani nümayiş etdirir. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılan bəzək əşyalarının yarısından çoxunu şüşə bilərziklər təşkil edir. Kütləvi tapıntı olmasına baxmayaraq həmin bəzək əşyaları xüsusi tədqiqat obyektı olmayıb. Hazırkı məqalədə məqsəd Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılan şüşə bilərzikləri təhlil etmək, onların tipoloji təsnifatını aparmaq, hazırlanma üsullarını təyin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda şüşə bilərziklərin kütləvi istehsalı IX-XIII əsrlərə aid edilsə də onlardan ilk istifadə görünür III-IV əsrlərdən başlanır. Xınıslıda torpaq qəbirdən və Quba rayonunda küp qəbirindən tapılmış, yerli istehsalın məhsulu olduğu ehtimal edilən şüşə bilərziklər III-IV əsrlərə aid edilir (4, s. 74; 9, c.162-164). Şüşə bilərziklər qız və qadınların geydikləri qol-bilək geyimi olub şəhər sakinlərinin məişətində mühüm yer tuturdu. Azərbaycanın orta əsr qadın bəzəklərinin tədqiqatçısı B.Ə.Rəcəbova şüşə bilərziklərin təyinatı və geyilmə tərzini müəyyənləşdirmək üçün etnoqrafik materiallara müraciət edərək, hind qız və qadınlarının şüşə bilərziklərdən istifadə qaydalarını və şüşə bilərziklərlə bağlı ənənələrini diqqətə çatdırır. Qız və qadınlar bilərzikləri iki ədəd, eyni rəngdə hər iki qolunda olmaqla taxırdılar. Ər şüşə bilərziyi öz arvadının qolunda yeddi aylıq hamiləlik dövrü tamamlandıqdan sonra sındıra bilərdi. Dul qadının şüşə bilərziyi isə ərinin vəfatından 10 gün sonra sındırılırdı. Hind adətinə görə, qadının əri qarşısında şüşə bilərziyini sındırması boşanma tələb etməsi mənasını bildirirdi (6, s.159).

Şəmkir şəhər yerindən əsasən qırıqlar halında tapılan bu bəzək əşyaları qara, göy, yaşıl, püstə rəngi, sarı, qəhvəyi şüşələrdən müxtəlif üsullarla hazırlanmışdır. Amma, bilərziklərin böyük əksəriyyəti qara rəngli şüşədən hazırlanıb. Şüşə bilərziklərin tipoloji təsnifatı aparılarkən hazırlanma texnikası əsas götürülmüş, müvafiq olaraq onların en kəsiyinin formasına və əlavə bəzədilməsinə diqqət verilmişdir. Şüşə bilərziklərin aşağıdakı qrup və tipləri müəyyən olunmuşdur. I qrup en kəsiyi dairəvi bilərziklərlə təmsil olunub. Bu qrupun I tipi üzəri hamar bilərzikləri birləşdirir (I tablo, 1-2). Bu tip bilərziklərin qalınlığı fərqlidir. Yoğun, orta qalınlıqda və nazik nüsxələri fərqləndirmək olur. I tipə misal olaraq bir neçə nümunəni təsvir edək. Qara rəngli şüşədən hazırlanmış, yoğun çubuqlu, üzəri hamar bilərziyin üçdə bir hissəsi tapılıb (III tablo, 1). Orta qalınlıqda, qara şüşədən hazırlanmış bilərzik qırığının üzəri hamardır (III tablo, 2). Diametri 5,5 sm. Orta qalınlıqda tünd yaşıl,

bataqlıq rəngli şüşədən hazırlanmış, üzəri hamar bilərzik isə monumental binadan tam bütöv tapılıb. Onun diametri 6, 1 sm-dir (III tablo, 3). Bu nüsxədə bilərzinin uclarının qaynaq yeri də aydın bilinir. Bu tip bilərziklərin deformasiyaya uğramış nüsxələrinə də rast gəlinib. Misal üçün, təndirdən tapılmış, göy şüşədən hazırlanmış, orta qalınlıqda, üzəri hamar bilərzik fraqmentində ayrılıqlar istehsal prosesində səhvə yol verildiyini, bilərzikdə deformasiya baş verdiyini göstərir (III tablo, 4). En kəsiyi dairəvi bilərziklər arasında nazik nüsxələrə az da olsa rast gəlinir. Onlar əsasən qara və ya göy rəngli şüşədən hazırlanıb.

I qrupun ikinci tipinə en kəsiyi dairəvi, üzərində üfüqi xətlərin izləndiyi bilərziklər daxildir. Belə bilərziklər kəmiyyət etibarlı ilə çox azdır və cəmi 10 nüsxə ilə məhdudlanır. Onlar əsasən qara rəngli şüşədən hazırlanıb (I tablo, 4; III tablo, 5-7). Monumental binadan tapılmış, göy şüşədən hazırlanmış bir nüsxə bilərzik fraqmentində ucların qaynaq yerindən bir tərəfdə en kəsiyi dairəvi olub üzəri üfüqi xətlərlə bəzədilib, digər tərəfdə en kəsiyi yastı olub üzəri hamardır (II tablo, 5).

Qeyd edək ki, I qrup, yəni en kəsiyi dairəvi bilərziklər Azərbaycanın arxeoloji qazıntıları aparılmış bütün orta əsr abidələrindən məlumdur. Görünür, onların hazırlanmasının asanlıq IX-XIII əsrlərdə kütləvi istehsal olunmasını şərtləndirmişdi.

II qrup en kəsiyi dairəvi, üzəri spiralşəkilli dolanmış sarğılı bilərziklərlə təmsil olunub. Bu qrup da kifayət qədər geniş yayılmışdı. Sarğının xarakterindən asılı olaraq bir neçə tip ayırmaq olar. Nazik sarğılı bilərziklər daha çoxdur və onlar birinci tipi təşkil edir. Misal olaraq bir neçə nümunəyə nəzər yetirək. Yaşıl-firuzəyi rəngli şüşədən hazırlanmış, üzəri sıx, narın spiralvari burmalarla – sarğı ilə bəzədilmiş bilərzinin yarısı tapılıb (I tablo, 5). Qara şüşədən hazırlanmış, üzəri nazik burmalarla-sarğı ilə bəzədilmiş bilərzinin uclarının birləşmə yeri aydın bilinir (III tablo, 8). Püstə rəngi şüşədən hazırlanmış bilərzik fraqmentinin də üzəri nazik burma-sarğı ilə bəzədilib (I tablo, 6). Üzəri burmalarla bəzədilmiş, şəffaf qəhvəyi şüşədən hazırlanmış bilərzinin qırıqında ucları arasındakı məsafə 7, sm (III tablo, 10).

II qrup bilərziklərin ikinci tipi qalın sarğılı bilərziklərlə təmsil olunub. Bunlar kifayət qədər çoxdur və qara, yaşıl, sarı, göy, qızılı rəngli, tutqun və ya şəffaf şüşələrdən hazırlanıblar, amma qara rəngli, tutqun şüşədən hazırlanmış nümunələr üstünlük təşkil edir. Bəzi nümunələri nəzərdən keçirək. Göy şüşədən hazırlanmış, üzəri qalın, spiralvari burmalarla-sarğı ilə bəzədilmiş bilərzik qırığının bir kənarında ucların qaynaq yeri aydın bilinir (I tablo, 7). Firuzəyi çalarlı, şəffaf şüşədən hazırlanmış, üzəri qalın sarğılı bilərzinin fraqmenti qövsvari formada olub ucları arasındakı məsafə 6 sm. İncəliyi ilə cəzbedici görünən bu bilərzik nümunəsinin bir tərəfindəki yapma çıxıntı, görünür, dekor rolunu oynamışdır (III tablo, 11). Qara və qızılı rəngli şüşədən hazırlanmış, üzəri qalın sarğılı bəzi bilərzik fraqmentlərinin bir ucunun en kəsiyi dördbucaqlı formasındadır. Görünür, bura bilərzinin uclarının üst-üstə qoyularaq sıxılaraq birləşdirildiyi yerdir (III tablo, 12). Bunu dördüncü hissəsi salamat qalmış, qara rəngli şüşədən hazırlanmış bilərzikdə aydın müşahidə etmək olur (III tablo, 14). Şəffaf yaşıl şüşədən hazırlanmış, yarısı salamat qalmış bilərzik də bunu əyani sübut edir. Diametri 7 sm olan bu bilərzinin en kəsiyi dairəvidir, amma ucların bir-birinin üzərinə qoyularaq sıxıldığı və birləşdirildiyi yerdə

en kəsiyi dördbucaqlıdır (IV tablo, 18). Qızılı-oxra rəngli, şəffaf şüşədən hazırlanmış, üzəri qalın sarğılı bilərzik nümunələri xüsusilə cəzibədar görünür (III tablo, 13). IV qazıntı sahəsinin XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid inşaat qatından tapılmış bu tip bilərziklərdən biri diametrinin çox kiçik olması ilə fərqlənir. O göy şüşədən hazırlanmışdır, uclar qapanmayıb (III tablo, 15). Diametri 3,6-4 santimetrdir. Bəzi tədqiqatçılar belə bilərziklərin toxuculuqda istifadə edilməsi fikrini irəli sürsələr də, tədqiqatçıların əksəriyyəti kiçik diametrlili bilərziklərdən uşaqlar, eləcə də biləyi nazik olanlar üçün istifadə edildiyini bildirirlər (6, s.159).

II qrup bilərziklərin üçüncü tipi sarğının qrup şəklində sarılması ilə fərqlənir. Misal üçün, şəffaf sarı şüşədən hazırlanmış bilərzikin üzərinə spiralvari burma sarğı üç-üç qruplaşdırılmış haldadır. Bilərzikin yarısı tapılıb. Diametri 6 sm (IV tablo, 1). Qara rəngli şüşədən hazırlanmış bilərzik fraqmenti üzərinə spiralvari burma sarğı iki-iki qruplaşdırılmış halda sarılıb (IV tablo, 2).

II qrup bilərziklərin dördüncü tipini qara rəngli şüşədən hazırlanaraq üzərinə digər rəngdə şüşə sapların burularaq sarıldığı bilərziklər təşkil edir. Misal üçün, qara rəngli şüşədən hazırlanmış bilərzikin qırığı üzərinə qırmızı və yaşıl saplar burularaq sarılmışdır (IV tablo, 3).

III qrup en kəsiyi yastı-qabarıq, üçbucağa yaxın bilərzikləri birləşdirir. Bu tip bilərziklər əsasən qara və göy şüşədən hazırlanmış və məhdud yayılmışdı. III qrup bilərziklərə mədəni təbəqənin əsasən IX-X əsrlərə aid inşaat qatında rast gəlinir. Onlar içəri tərəfdən hamar, bayırdan isə qabarıqlıdır (IV tablo, 4-6). Monumental binadan tapılmış bir nüsxə bilərzik bədii işlənməsi ilə fərqlənir. İri ölçülü, qara şüşədən hazırlanmış bu bilərzikin üzərinə ağ və açıq qızılı rənglə “gözü” xatırladan biri-digərinin içərisində olmaqla iki dairəciklərin – “gözcük”lərin düzümü çəkilib (II tablo, 6). Görünür, bu bilərzik təkcə dekorativ deyil, həm də bədnəzərdən qoruyucu təyinatı malik olmuşdur.

IV qrup en kəsiyi yastı, lentşəkili bilərziklərlə təmsil olunub. Onlar qara, göy, sarı, qızılı, yaşıl şüşədən hazırlanıb, əksəriyyətinin üzəri hamardır. IX-X əsrlərə aid nüsxələr arasında göy rəngli şüşədən hazırlanmış nümunələr tam üstünlük təşkil edir. Bəzi fraqmentlər üzərində ucların birləşmə yeri aydın bilinir (II tablo, 3). Bu qrup daxilində iki tipi ayırmaq mümkündür. I tip monolit, içəri və bayır tərəfdən hamar bilərziklərlə təmsil olunub. Bunlar əksəriyyət təşkil edir (II tablo, 1-4; IV tablo, 7-9). IV qrupun ikinci tipi lentşəkili, içəri tərəfdən kənarlarda şırım izlənilir. Misal üçün XI əsrə aid edilən sarı rəngli şüşədən hazırlanmış, lentşəkili bilərzikə məxsus fraqmentdə bunu aydın izləmək olur. Fraqmentdə uclar arasındakı məsafənin 7 sm olması bilərzikin böyük ölçülü olmasını təsdiqləyir (IV tablo, 10). Qeyd edək ki, belə bilərziklərin xəzərlərin paytaxt olmuş Sarkel şəhərinin xarabalıqlarında aparılan arxeoloji qazıntılardan xüsusilə çox tapılıb (8, c.314).

Lentşəkili, en kəsiyi yastı qara şüşədən hazırlanaraq qırmızı, mavi, yaşıl və göy rənglərdə şüşə qırıntıları ilə bəzədilmiş bilərziklər V qrupu təşkil edir. Bu tip Şəmkir şəhərində geniş yayılmamışdır. Tapılmış nümunələr əsasən kiçik fraqmentlərdən ibarətdir. Yalnız bir nüsxə nisbətən yaxşı qalib (2, s. 460, inv. 808/2011). Lentşəkili, en kəsiyi yastılaşdırılmış, qara şüşədən hazırlanmış üzəri qırmızı, mavi, açıq yaşıl və badımcanı şüşə qırıntıları ilə bəzədilmiş bilərzikin üçdə iki hissəsi sa-

lamat qalmışdır. Diametri 7,5 sm. (IV tablo, 11). Şəmkirdən tapılmış rəngli şüşə qırıntıları ilə bəzədilmiş bilərziklərin fərqləndirici xüsusiyyəti lentşəkili olub en kəsiyi yastı olmasındadır. Badisəbah Rəcəbova Azərbaycanda istehsal olunan bu tip bilərziklərin en kəsiyinin dairəvi, yarım dairəvi və kvadrat olduğunu bildirir və onların nümunələrinin orta əsr Beyləqan, Şabran, Şamaxı və Gəncə şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından əldə edildiyini qeyd edir (6, s.161).

Şüşə bilərziklərin VI qrupunu eşmə üsulu ilə hazırlanmış bilərziklər təşkil edir. Görünüş etibarını ilə onlar II qrup bilərziklərin ikinci tipini, yəni en kəsiyi dairəvi, üzəri qalın sarğılı bilərzikləri xatırladır. Amma, hazırlanma texnikasına görə tamamilə fərqli olub iki və ya üç şüşə çubuğun eşilməsi ilə hazırlanmışdır. İki çubuqdan eşilmiş bilərziklər tam üstünlük təşkil edir. Bu tip bilərziklər qara, yaşıl, sarı-qızılı, göy şüşədən hazırlanıb. Məsələn bəzi nümunələrə diqqət yetirək. XI əsrə aid edilən, yaşıl rəngli şüşədən eşmə üsulu ilə hazırlanmış bilərzikin qırığında uclar arasındakı məsafə 6,6 sm. (IV tablo, 12). Qara rəngli şüşədən hazırlanmış fragmentdə bilərzikin iki çubuğun eşilməsi ilə hazırlandığı aydın izlənilir (IV tablo, 13). Eyni sözləri qara rəngli şüşədən hazırlanmış digər üç bilərzik fragmenti haqqında demək olar (IV tablo, 14). Göy rəngli şüşədən hazırlanmış, üzəri zəif irizasiya təbəqəsi ilə örtülmüş bilərzik fragmentində də onun iki çubuğun eşilməsi ilə hazırlandığı aydın izlənilir (IV tablo, 15). Şəffaf, tünd sarı şüşədən hazırlanmış bəzi bilərziklərin də iki çubuğun eşilməsi ilə hazırlandığı müəyyən edilmişdir (IV tablo, 16-17).

Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş bilərziklər yuxarıda qeyd edildiyi kimi qara, göy, yaşıl, bənövşəyi, sarı və qəhvəyi rəngdə şüşədən hazırlanıb. IX-X əsrlərə aid şüşə bilərziklər arasında qara və göy şüşədən hazırlanmış nümunələr, demək olar ki, bərabər olduğu halda, hətta monumental binalardan tapılan şüşə bilərziklər arasında göy şüşədən hazırlanmış nümunələr çoxluq təşkil etdiyi halda, mədəni təbəqənin XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid inşaat qatından əldə olunan bilərziklər arasında kəmiyyət etibarını ilə qara rəngli şüşədən hazırlanmış bilərziklər üstünlük təşkil edir. Onlar tapılan bilərziklərin yarısından çoxunu təşkil edir. Qeyd edək ki, belə bir vəziyyət arxeoloji qazıntılar aparılmış Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərinin şüşə bilərzikləri üçün də səciyyəvidir. Məsələn üçün orta əsr Beyləqan şəhərinin arxeoloji qazıntıları nəticəsində bir il ərzində - 1953-cü ildə tapılan 84 bilərzikdən 44 ədədi, yəni 52 % qara rəngli şüşə bilərzikdən ibarət idi (3, s.35). Oxşar mənzərə Bakı şəhərinin yaxınlığındakı orta əsr Ramanı yaşayış yerindən toplanmış şüşə bilərziklər kolleksiyasında da qeydə alınmışdır. Z.A.Lvova bildirir ki, kolleksiyadakı 99 nümunədən 77 nüsxə qara şüşədən hazırlanmışdır və onlardan 64 nüsxənin en kəsiyi dairəvi, 13 nüsxə isə eşmə üsulu ilə hazırlanıb (8, s.314).

Məlum olduğu kimi müxtəlif rənglərdə şüşə alınmasında rəngləyici kimi mis, marqans, kobalt və dəmir oksidlərindən qatqı kimi istifadə edirdilər (10, s.34). Qara rəngli şüşənin alınması üçün xəlitənin tərkibinə marqans oksidi və ya dəmir oksidi əlavə edilirdi (6, s.79; 10, s.34-35). Mütəxəssislər qara rəngli şüşə bilərziklərin Azərbaycan şəhərləri üçün xüsusilə səciyyəvi olduğunu bildirirlər (5, s.156; 6, s. 155). Qara rəngli bilərziklərdən sonra kəmiyyət etibarını ilə göy və

bənövşəyi rəngli bilərziklər ikinci yeri tutur. Mütəxəssislərin fikrincə, tərkibə az miqdarda, hətta 0,02% kobalt əlavə etdikdə göy şüşənin alınmasını təmin edir. Mis oksidi də göy rəngin alınmasına yardım edir. Deməli, göy şüşənin alınması üçün tərkibə kobalt oksidi və yaxud mis və kobalt oksidləri əlavə olunurdu (10, c.35).

Yekunda qeyd edək ki, şüşə bilərziklər əhalinin bütün zümrələrinin geniş istifadə etdiyi qız və qadın bəzəyi idi. Şəmkirdə onların forma və rəng çeşidinin zənginliyi də diqqətəlayiqdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
2. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseynli N.N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı, Çaşıoğlu, 2013, 516 s.
3. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, Elm, 1979, 198 s.
4. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı, Elm, 1981, 152 s.
5. Osmanov F.L. Qəbələnin şüşə məmulatı. // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. V cild. Bakı, Azərbaycan EA nəşr., 1964, s.149-160.
6. Rəcəbova B.Ə. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV-XVII əsrlər). Bakı, Elm, 2009, 303 s. + 41 ill.
7. Безбородов М.А., Якобсон А.Л. Химическое исследование средневековых стекол из Байлакана. // Советская археология, 1960, № 4, с. 194-196.
8. Львова З.А. Стекланные браслеты и бусы из Саркела-Белой Вежи. // Материалы и исследования по археологии СССР, №75. Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР, 1959, с. 307-332.
9. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв.). Баку, 2009, 434с.
10. Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. Москва, Изд-во Московского университета, 1983, 200с.

GLASS BRACELETES FROM MEDIEVAL SHAMKIR

Sanureh Dostieva

Summary

Key words: Middle Ages, Shamkir, jewelry items, bracelets, glass.

The article is about the glass bracelets which have an important place among the jewelry items of Medieval Shamkir. The fragments of glass bracelets are among the mass finds of entire Shamkir excavations. They are made of glass in black, blue, green, brown, purple and golden color. The bracelets of Shamkir are round, oval, flat - convex, flat in cross-section. Less common are the twisted bracelets. Most of the bracelets are made by drawing a glass pre-form on a plane. Twisted bracelets are made by twisting a tetrahedral glass rod.

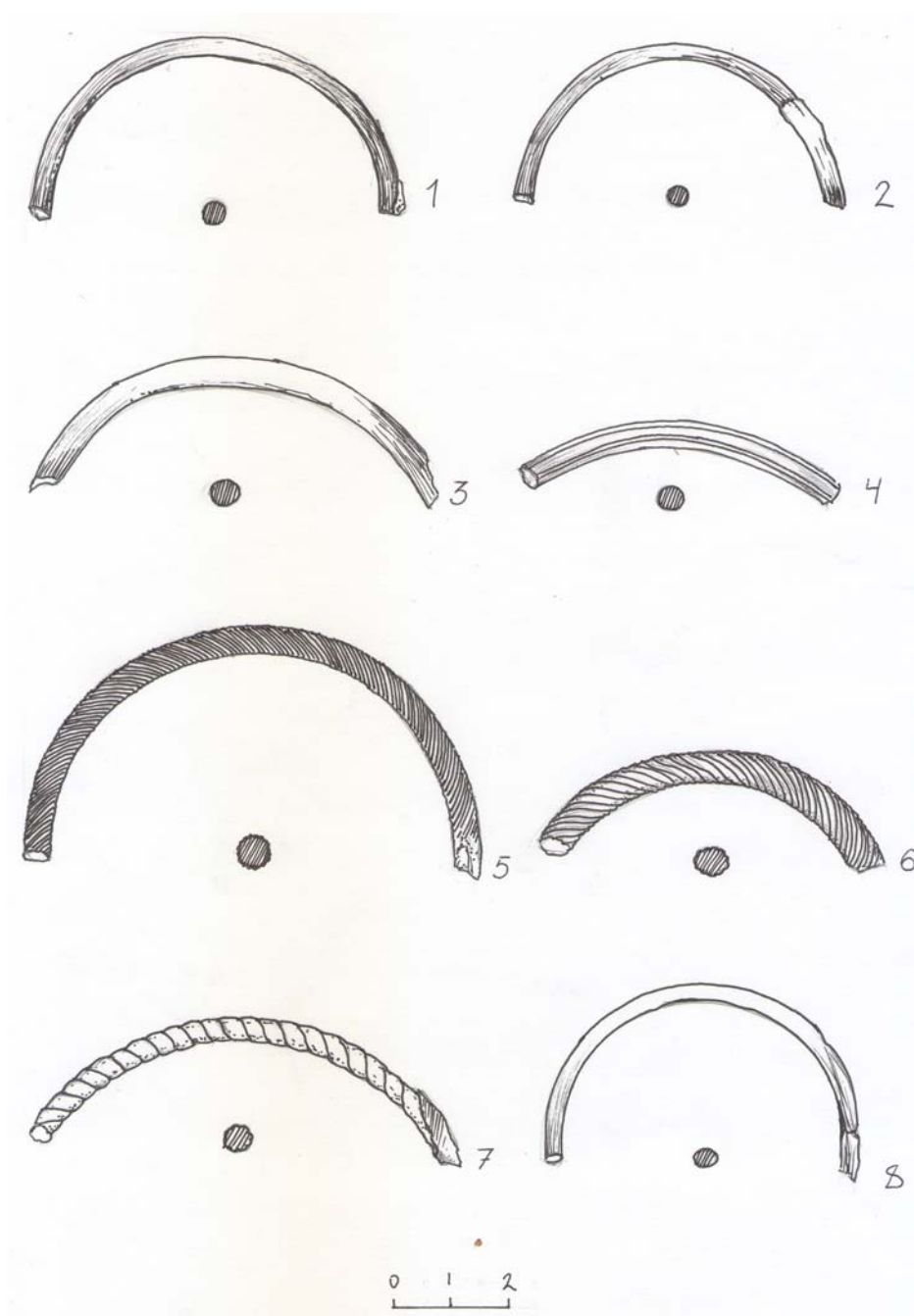
О СТЕКЛЯННЫХ БРАСЛЕТАХ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА ШАМКИР

Санура Достиева

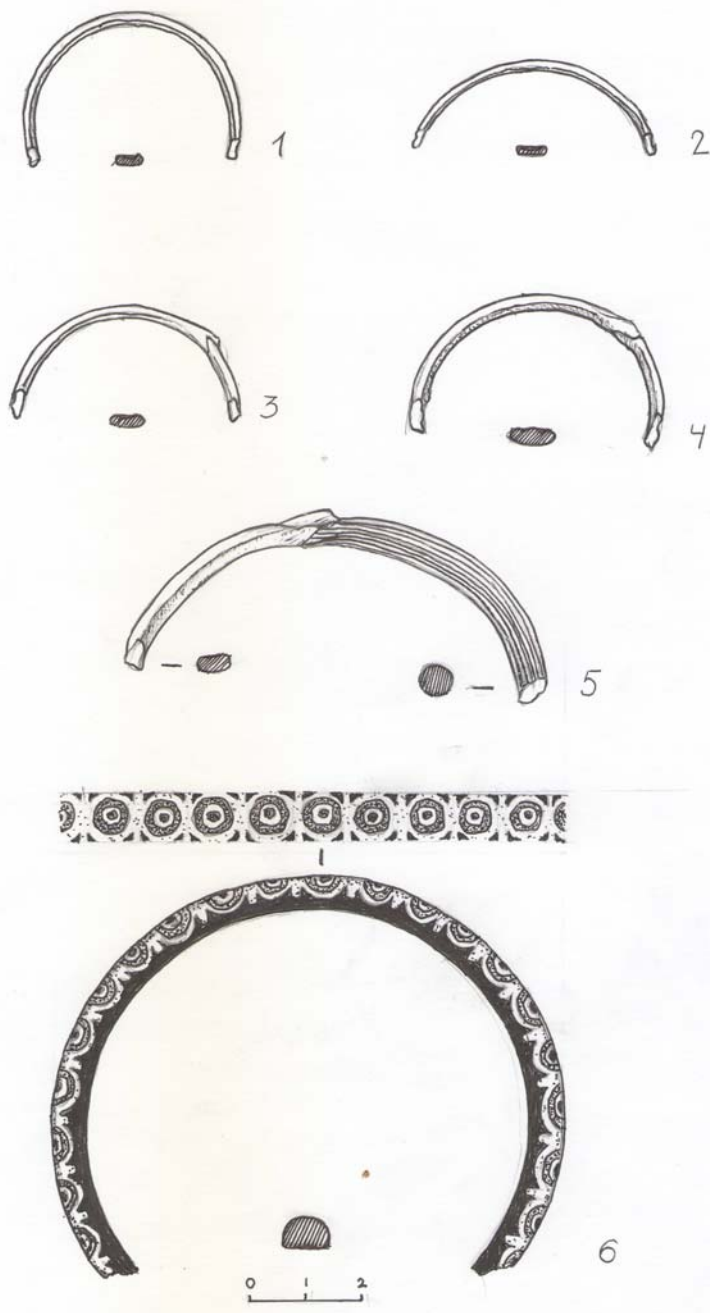
Резюме

Ключевые слова: средние века, Шамкир, предметы украшения, браслеты, стекло.

Статья посвящена стеклянным браслетам, которые занимают важное место среди предметов украшений средневекового города Шамкир. Фрагменты стеклянных браслетов являются массовой находкой во всех раскопах городища Шамкир. Они изготовлены из стекла черного, синего, зеленого, коричневого, фиолетового и золотистого цветов. В сечении браслеты Шамкира круглые, овальные, плоско – выпуклые, плоские. Реже встречаются крученые браслеты. Большинство браслетов изготовлены путем вытягивания стеклянной заготовки на плоскости. Крученые браслеты изготовлены перекручиванием стеклянного четырехгранного стержня.

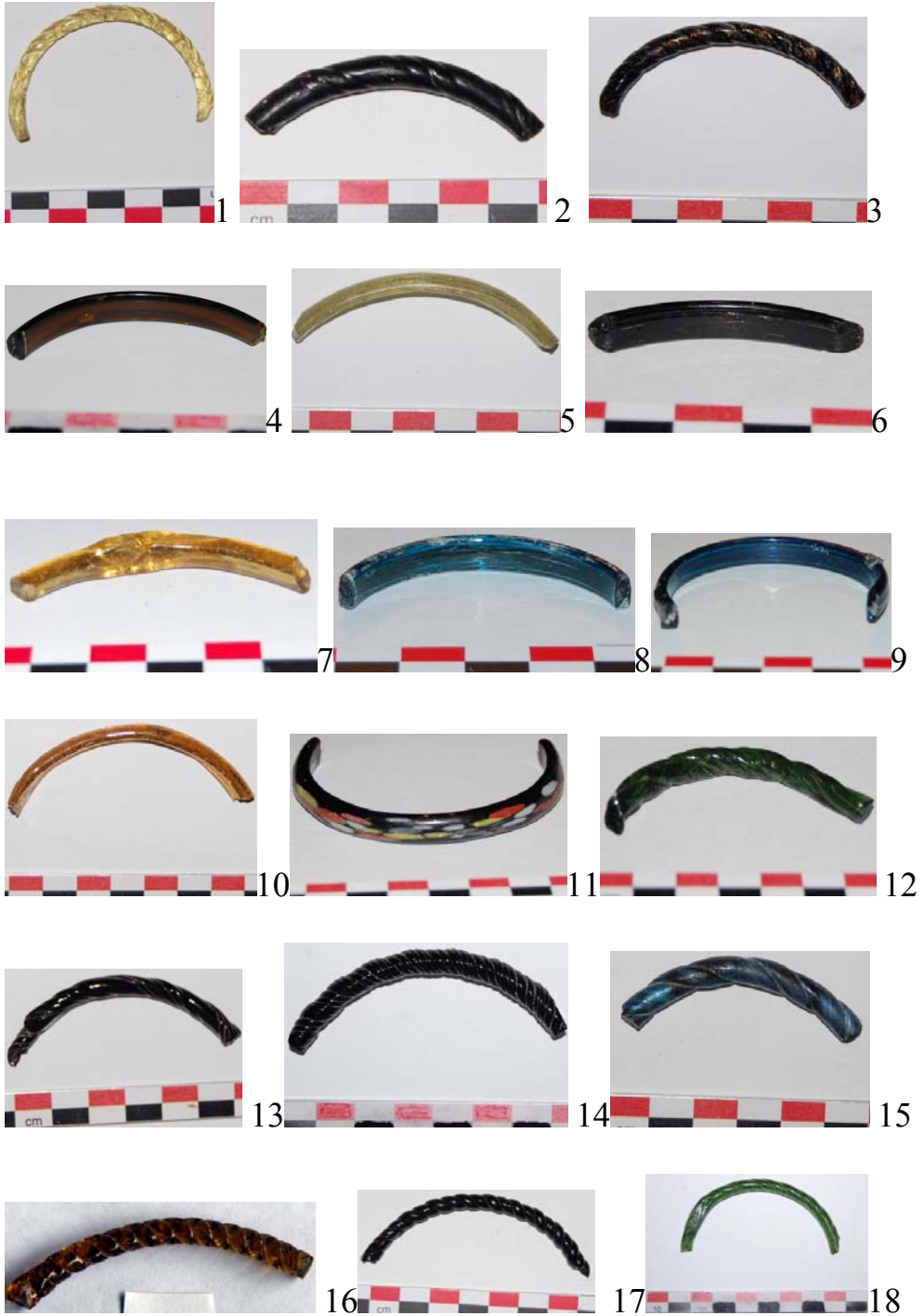
I Tablo. 1-4 - I qrup şüşə bilərziklər, 5-7 - II qrup şüşə bilərziklər.

II Tablo. 1-4 - IV qrup şüşə bilərziklər, 5- bir tərəfində üzəri hamar, digər tərəfində üfüqi xətlərlə bəzədilmiş bilərzik fraqmenti, 6- "gözcüklər"lə bəzədilmiş bilərzik.

III Tablo. I-II qrup şüşə bilərziklər.

IV tablo. II-VI qrup şüşə bilərziklər.